

Egy költő tragikus világa

Bori Imre

Mottó:

*Semmám se volt s nem is lesz immár sosem nekem,
merengj el hát egy percre e gazdag életen,
szivemben nincs harag már, bosszú nem érdekel.
a világ újraépül, — s bár táltják énekem,
az új falak tövében fehangzik majd szavam;
magamban élem át már mindazt, mi hátravan,
nem nézek vissza többé s tudom, nem véd meg engem
sem emlék, sem varázslat, — baljós a menny felettem;
ha megpillantsz, barátom, fordulj el és legyints.
Hol azelőtt az angyal állt a karddal, —
talán most senki sincs.*

1944 április 30
(Sem emlék, sem varázslat)

Az irodalmak történetében vannak korok, amelyek mostohák költőfiainkhoz, és vannak olyanok, amelyekben a költő magáraszabottnak érzi a körülötte lévő világot, eszméit, vágyait, álmait. Petőfi például nagyon otthon érezte magát a negyvennyolc előtti magyar világban, ha egyéni élete tele volt is szenvedéssel és nélkülözéssel. Ma már úgy tűnik, hogy mindaz, amit Petőfi jelent a magyar költészetben, a kornak és a költő egyéni hajlamainak szerencsés találkozásából született. Hiába van ott Petőfi mögött a Hiador árnyéka, Petőfi azonosult a korrallal. Népies volt, forradalmi volt, osztrák gyűlölő volt és nyugtalan lélek, magába tudta olvasztani kora ellentétes hajlamait és azok ma harmóniaként csengenek fülünkben.

Ady szintén ennek a szerencsének a jegyében született, sőt mi több, mindkettőjüknek megadatott, hogy a korrallal együtt haljanak is meg. Petőfi 1849-ben,

Ady 1919-ben. Haláluk után új kor kezdődik, céljaiban és jellegében más, mint az előbbi. A Bach-korszak és a Horthy-féle fehérterror már egyiküknek sem jelentett volna emberi és művészi talajt. A kor és költő ilyen szerencsés és harmonikus találkozására után szinte törvényszerűen az »átkozott költők«; a meghasonlottak korszaka következnek. Így volt ez Petőfi esetében Vajda Jánossal, s Ady után is egy sor tehetséges és nagy költővel.

Ez a forradalom utáni költőnemzedék, az akkori húsz évesek, már ebben a diszharmonióban kezdik költői életüket. És a szakadás talán sehol sem látható ennyire a maga tragikusságában, mint éppen a két háború közötti magyar költészetben. A költő nem a korral, hanem a kor ellen kénytelen élni. S így, míg egyfelől feldúlja a költő életét, harcra kényszeríti vagy gyáva megalkuvásra, a nagyokból éppen ez a szenvedés csíholja ki a nagy költészetet. Az élet diszharmoniója akkor összeütközik a költészet harmóniájával. Babits Mihály a Jónás könyvében nagyszerűen ábrázolta ezt a költői állapotot. Nemcsak ő, hanem olyan ellentétes természetű költők, mint József Attila vagy Radnóti Miklós sem születtek a prófétaságra. Csak nem követhették hajlamaikat. S mert a költészet bizonyos fókig az emberiség mértéke is, ők a költészetük révén tudták megszüntetni a kor ellentmondásait. Természetesen nem utópia-kergetés volt ez náluk. Csak józan ésszel és becsületes emberi magatartással szembe mertek nézni az ellenük szövetkező társadalommal és felvették vele a harcot. József Attila egészen fiatalon, Radnóti Miklós a harmincas évek közepén. Ők tudták, amit annyi tehetséges költő nem tudott, hogy nem lehet különbékét kötni az embertelen, a mind inkább fasizálódó magyar uralkodó osztállyal. Ebből fakadt emberségük és költészetük nagysága is.

Olyan kor volt ez, a két háború közötti, amelyben a költő elsősorban szenvedéseivel válaszolhatott a társadalom gyilkoló hatására. Tudjuk, hogy a szenvedés nagy ihlető is. Míg ez a kor mind keményebb életet diktált, mind keményebb módon fogott az emberi élet emberi jegyeinek elpusztításához, a költő mind tartalmasabb, mind nagyobb, mind egyetemesebb érvényű versekkel válaszolt. Természetesen nem tudta megszüntetni az ellentmondások valóságos okait, de fel tudta oldani a versben, mégpedig úgy, hogy nemcsak saját, egyéni fájdalommal zengte, hanem egy egész ország nevében beszélt és azután az visszhangozta rímeit. A költő így olyan távlatot kapott, olyan emberi sikra tudott helyezkedni, amely több, nagyobb, igazibb volt, mint a költő önköre, egyéni életének síkja és látóköre. Ebből következik, hogy az ilyen költők (József Attila, Radnóti Miklós) a valódi élet és a valódi irodalom útján jártak. Az egyetlen valóban járhatón és célhoz vezetőn. Nem járták sem a népiesek, sem a polgárok ösvényeit. Az egyik is, a másik is a fasizmus fenyegető szakadékához vitte a költőt. Erdélyi József, Szabó Lőrinc példája szépen bizonyítja ezt. Ők a valódi, tehát végső fokon a harcok, haladó Európa és azontúl a világ nagy emberi közösségének írtak, annak szellemében gondolkodtak. Modern költészetet írtak, marxista volt a világnézetük, osztályharcos a szemléletük, kommunista a meggyőződésük és harcuk. Tehát mind társadalmi, mind irodalmi síkon a maguk egyéni életében, a gyakorlatban is feloldották a kor ellentmondásait. Különbek voltak, mint koruk. Az az ész megfosztotta trónjától, ők ennek az Esznek (a tudásnak tesztek panaszt — énekelte József Attila) a nevében beszéltek. Modern racionalizmus nőtt ki ebből, a kor háborúra fegyverkezett, ők a békét állították vele szembe.

Költőnk, Radnóti Miklós, egészen a tarkolóvés pillanatáig tudósít erről a harcról. Egész költői pályája ezt a harcot jelképezi, költészete ennek közlésével van tele; igénye több, mint amit a kor kívánt a költőtől és eredménye nagyobb. Szemben úszott az árral, a kor áldozatává vált, de csak neki sikerült magyar nyelven elmondani mindazt, ami fájdalmában, és szenvedésében a fasizmus igájába hajtott emberiségéből kikívánczik, amikor fegyvereitől megfosztva a kis Avara notesz üres lapjai kínálkoznak fegyverül és igaz társul. Állandóan felfelé ívelő költői pálya áll előttünk, amely a kor szintjéről indult el és eljutott a költészet legmagasabb csúcsaira, küzdve a tömegsír szélén is.

A BÉKE ŐLÉBEN

A fiatal Rádnóti úgy indult, mint a költők legnagyobb része: nem ígért semmit. Nem volt csodagyermek, csak ember volt. Sőt, akárcsak a költők általában, akárcsak Ady, ő sem mond akkor még semmit, ami a későbbi költőt ígérné. Szabályos verseket ír, a kor színvonalán állókat. Még keresi önmagát, keresi az élményt, amely meg tudja majd nyitni az érzés zsilipjét és amelyek révén majd megszabadulhat a hatásoktól is, amelyek érték. Talán csak az látszik meg ezekben a még kötetben meg nem jelent versekben, hogy a költőnek természetes állapota a költés, otthon érzi magát a művészet eme külön világában. A versek melódiájuk természetességével tűnnek ki, már-már a beszéd ritmikai képleteihez igazodnak. Íme a példa:

*Violák és sok más virágok
nyíltak ki bennem.
Fehér klárisok sápadnak
szememből a csuklód köré
lassan peregnék a kezeiden
és már ujjaid hegyén csülognak
amikor lecsókolom őket
mert az ujjaid csúcán
kezdődik és végződik az élet.*

*Mégis oly végtelen
mint esős réteken
mely álmoknak hajnali habja
amikor dallos szemeidben
kinyílnak a ködtarajos rónák
és bomlott hajunkat zászlóként
lengeti a szél.*

(Az áhitat zsoltáraiból. 1929)

Ez hang még csak, nemsokára azonban íme, itt a fiatal költő élményvilágának első összefoglalója is. Két versszakban benne van a költő teljes élményvilága, érzéseinek tüze, gondolatainak útja, képalkotásának természete.

*Most földi mezők fölött vonulok,
gazdagon mélán: csillanó füvek!
vetés! a kazlak alatt szerető
béres! mosoly a koldus véres
szíve! minden én vagyok és
szűzek összeszorított térdei
fehéren nyílnak látásom nyomán!*

*Azután újra semmi! egyedül járok
az égi mezőkön, lehulltak már a
csillagok is, csak testetlen szavaim
ragyognak és selymes hajzatuk szelíd
szél lengeti a szél mely hozza
utánam, fehéren göndör felhőknek
alkonyi nyáját.*

(Minden árvaság szomorú dicsérete.)

Fürdik a természetben, ahogyan csak tisztaéletű és fiatal mártózhat meg vízben és napfényben, felhőkben és virágokban. Nem kulissza nála a világ, nem alkalom csupán a verselésre, mint annyi költőnél ekkor, hanem mód, hogy felmérje magát a mindenségben. Állapota ez a pogánykodás, olyan ember magatartása, aki magával van elfoglalva, a maga fiatalságával, erejével, csorduló életkedvével. Nem problémák világa ez még, hanem a fiatal testté, alkinek valóban „szűzek összeszorított térdei nyílnak ki látásom nyomán“. A béke, a boldogság embere még. Verseiből csorog ennek az állapotnak a jó íze; a fénylő napé, az

ezerszinű természeté. Villogó fogakkal nézi a világot és életkedve nem ismer határt. Még nem a társadalommal lépett érintkezésbe, csak a természettel. Ezek a versek még csak a tapogatózó lépések arra felé. A természet képeibe már ekkor belevilágított ott-ott másfajta hang is: »Költő is vagyok, meg proletár«, „szuro-nyok közt élünk pukkadásig“, „ördögtojta világ ez“ és egész kassákifajosan: „tudjuk, hogy a gazdagok szíve szőrös s mi harcosok vagyunk prolik seregé-
ben és a társadalmi rend püspöki tábláit takarjuk el a naptól...«, de mindez inkább költői utánczás, mint valódi emberi szükséglet parancsa. Igazi hangja ak-
kor még ez:

*a vízen, messze partok
homályos tővén
tükrösen fénylik
tavaszi kedvünk! mert*

*mi vagyunk most a fű,
a fa, a part, az öröm is
és szépszavú áldása
a tájnak!*

vagy:

(Tavaszi szeretők verse)

*Már a Maros füzes partjai
közt jén el hozzám most a messzi
vidék! csikók csomós lábakkal
futnak az anyjuk után s így
este, hazafelé most kácsák
és szeretők totyogva menetelnek!
Az égen egy helyen látni még,
(csikók! kácsák és szeretők!) hogy
olyan, mint kedvesem szemekéjje!*

(Zaj, estefelé)

Az idill költője még. Eredeti emberi törekvéseit és vágyait szabadon bontja ki a versekben, szinte a fesztelenségig. A léleknek ez a szabad tobzódása a testté is: erotikus verseinek korszaka ez. Ezzel hoz újat már ekkor, ezekből csap ki valami frissesség, amit a kor többi fiatal költőjében nem érezni. Azok tudósok, csodagyerekek vagy »művészek«, polgárok vagy népiesek, a maguk törvényei szerint élnek és írnak, és jellemző, hogy még Babits is érzékiségét nem eredeti költeményeiben, hanem műfordításában tombolta ki. Radnóti érzékisége, akár-csak többi érzelmi megnyilvánulása is, annyira közvetlen, keresetlen és a ver-
seket olvasva annyira természetesnek tűnik, hogy már ezzel megszűnik pusztán az lenni.

Érdekes, hogy a későbbi Radnóti társadalmisága ellentéteképpen, éppen ezek miatt az ártatlan érzések miatt. — úgy látszik sok mindentől kellett félteni az országot —, kerül először összeütközésbe a magyar uralkodó osztály enklócsével és társadalmi rendjével. Ujmódi pásztorok éneke című verseskötönyvét (1931), melyben éppen erotikus versei jelentek meg, az államügyészség elkobozza és a költőt bíróság elé állítja »vallásgyalázásért és szemérem elleni vétségért«. Az idillbe, az élet szépségeinek, gyönyörűségeinek élvezésébe, a táj díszes csorgásába csap bele a természetellenesség: az uralkodó társadalom. A költő, aki a biológiai lét élvezetében tobzódott, egyszerre szembetalálkozik ilyen kézzelfogható és közvetlen módon is, legnagyobb ellenségével: a magyar uralkodó osztállyal. Ma már elkerülhetetlennek látszik mindez. A költő előbb vagy utóbb választat el kerül. Választania kell, mert nem élvezheti tovább a béke egyetlen fellelhető szigetének nyugalma: a társadalomkívüliséget, a pogánykodást, az idill-nyuj-
totta természetes életet. Természetesen nemcsak ez a bírósági idézés sodorta mind közelebb a társadalomhoz, nem egy akkori verse kihívás az uralkodó »szemérem« ellen, amely nem állotta a költőt bíróság elé állítani, mert így írt:

A szentekkel bizton összeveszett és
már jótógyú szűz angyalokkal
viaskodik most az égi kazlak
tövén s összeszorított combokat
feszegzet átizzadt szerelemmel.

(Elegia egy csavargó halárára),

s ugyanakkor véres kegyetlenséggel halálra kínozni Sallai Imrét és Fürst Sándort. Mert lázadás volt a költő természetessége, fiatalsága, egészsége is, erotikája is. De ártatlan lázadás volt, kamaszos. Önmaga »lázadó jósnak« nevezi ezt az állapotát. A társadalmiság, amely majd teljesen leköti később, most még felszínes oldalvágásokban nyilvánul meg. Még mindig érezni, hogy a költőnek nem személyes élménye ez a társadalmiság. Tudja, de nem érzi is, a maga legszemélyesebb módján a társadalmi bajok összességét. Jellemző erre a Keseredő című verse:

Tegnap módos legény szemétől híztak
vasárnapi lányok a templom előtt még;
holdas gond pipál ma házaink lukán
és várostjárt, nagyhasú lányok lesik
lassan kifelé kerekedő kölykeiket,
hogy tele combjuk közt liláraszorítsák,
mert mire is kell ma, kücsi melles lány
és legényke, gatyábfütyülős! hogy
álljanak majd éhesre ijedten, mikor ri
a rét s föld a magot is undorral kihányja!

Ekkor kezdődik meg a valódi küzdelem a költő és az embertelen kor között. Megtanulta: idült nem lehet teremteni, csak választani lehetséges. Az igazi költői erőpróba csak most kezdődik és most várják a szenvedések is. A békének ez az egy, megvalósított pillanata ezután már csak költői álom lesz.

TAJTÉKZIK AZ ÉG

Napjaim tetején ülök, onnan
lóg le a lábom, hajamon
hőfelhő kalapoz és szavaim
messze, kakastollak közt
portverve menetelnek!

(Férfinapló)

Igy dokumentálja a költő megválasztott, új helyzetét, a társadalomban rögön az első fájdalmas érintkezés után. Igaz, utána még egy visszahatás következik, hetyke és ismét csak kamaszos:

Új könyvemet tegnap elkobozták,
most egyedül ülök, ujjaim
átfonva bokám körül, piros
pillét ástam ma babonásan
a küszöb alá és lassan elalszom!

Majd fölébredek én is! kedvesem arany
varkocsán sikongat a napfény,
lóbálva nő föl árnyam az égig és
huszonkét szemtelen évem az éjjel
bevacsorázik három csillagot!

(1931 április 19)

De a hangváltozás, az érzések különbözősége szemellátható. Megszületett az első, valóban személyes élményre alapozott társadalmi mondanivaló költői vetülete (szavaim messze, kakastollak közt portverve menetelnek!).

Apró elváltozások ezek; a költő körül táguló világ a mind szélesebb hullámokat verő kérdések — társadalmiak és ebből következően emberiek — belopóznak a szívébe. Ha a természet, melyben élt, a táj, melynek annyira örülni tudott, a világ varázsa, amely elbájolta, messze volt attól az élettől, melynek költőjévé válik (ez a messzeség természetesen végső határértékében érintkezik a későbbivel, ennek természetével, forradalmiságával pedig már foglalkoztunk), a hazai élet konkrét társadalmi kérdéseire ismét szélesebb, kontinenseket átfogó szemléletből kiindulva ért el. Szinte a világhelyzetet méri fel előbb, hogy tájékozódhassék. Az embertelenség, az elnyomás példáiira bukkan. Párisi japán orvosbarátjának így ír:

*Fehér köpenyed köpjön és piruljon el!
mert sárga emberek fennen öldöszik egymást
s fegyelmes halottakat lottyantra kanyarodnak
Kinában a kotyogó patakok! fűtlyel
oszlik a béke! s proletárhaltak
oszlanak nézd, a fűtlyülő levegőben!*

*Átkelt a Wuzung patakon tegnap
a japáni gyalogság
s ágyúk vastag harmata készíti
kínai réteken útját*

(1932 február 17)

és John Love, fiatal néger költőt búcsúztatva, akit a Ku-Klux-Klan emberei megöltek, mintha a költőhalált énekelte volna meg, a költőkét, akik szembe mertek szállni a növekvő embertelenséggel. A világ rémítő üzenetei figyelmeztetések is. Már John Loveről így beszél: „John Love, testvérem! A Tiszán látalak forogni a híd alatt ma.» S immár önmagát látja, és fölötte a borúsán tájékozó eget, a körülötte cikázó villámokkal a mind sötétebbé váló szellemi ég-aljon.

Növekvő társadalmiságát ezzel magyarázhatjuk. Gondjaival nő a versek mondanivalójának a súlya is. Az a sorsa, hogy az embertelenség kalapálja emberré, a világ hiányait önmaga emberségével, nagyságával pótolja. Ő is a munkásmozgalom soraiban keresi emberségének biztos talaját, mint nagy társa, József Attila, s lényegében őt is az a sors várta, mint azt. A költő magánosan kénytelen harcolni. Ebben a pillanatban még ennek a boldogító közösségnek melegében él.

*ó, széles csőröm neked is sárgán
csillant a fényben s boldogan
ma;szolt vajas szavakat még.
Most kürt szava számon a szó
és elvtársaimnak hangos indulása!*

(1932 május 5)

Es látja: „Itt széltől hajliknak már a harci fenyők“. De Radnóti a teljes élet igényével indult s a fogyó teljességet nemcsak országos és világméretben szemlélhette, hanem portáján belül is. A válság, ami behálózta az egész világot, a költő sejtjeibe is befészkelte magát. Nem talált biztos menedékre sehol, s »szerelmes keseredők« szavaiban keresi a reménytelenül meg nem található mentséget. A szerelem is csak a pillanat mentsége lehet, a derű szépsége már csak villanásnyi, amit a költő még észrevesz. Apokalipszis képei mind teljesebben magukkal ragadják a költő képzeletét. A halál motívuma lesz uralkodóvá a versekben. Nem kamaszosan, hanem a gond emberének komolyságával, aki állandóan számol vele és mérlegeli hármass síkban is: saját életén, országnyi nagyságban, és világméretben. S hangja, amely tudott csordulni édesen és de-

rűk színét ecsetelni, ujjongani és felkiáltójelekkel tüzdelni a verseket, öröme-
nek zászlóival, most kiméletlenül pontosan és fegyelmezetten önmaga iránt is,
kérelmeketetlen objektívítással közli a meglátott halál-jegyeket. Keményveretű
versek ezek és a kijelentő mondatok kegyetlen ütési mind magasabbra viszik
a versek mondanivalóit. Nem a férfiévek higgadása ez a fiatalok mámore után.
Ez társadalmi kényszer, életdiktálta érvek, az »öklök érveinek« parancsa. Sorsa
nyomásával telnek meg a versek. Még akkor is ezt a súlyt érezzük a verseken,
amikor a költő mind ritkában ugyan, felmutat néhány derűsebb hangulatot is.
Azóta, hogy „megugró árnyat lát a bokron át“ — a halált —, ez a nehezebb
tekintetű Radnóti-arc néz felénk.

Legékeesebb példa talán a Radnótié arra, hogy az irodalom, és külön a köl-
tészlet mennyire csak a társadalom életével tud megtermékenyülni, és akkor a
legáltalánosabb, amikor a legszubjektívebb. Fiatal verseiben, egyéni színezéssel
persze, a kor átlagköltészete beszélt, tehát ennyiben általános volt. Most, a mind
sűrűbbé váló sötétségben társadalmivá válva, tehát egyéni létének kérdéseiben
elmerülve, egyéni hangon valóban általános emberi és társadalmi síkra jut el —
a haladó emberiségére. Ennek az egyetemességnek azonban, — mert ekkor már
Radnóti mélyebbre, tehát magasabbra jutott, mint a költők legnagyobb része —,
ára is volt; magános emberré vált. Ilyen ellentmondásból pattannak ki a nagy
versek. A magános ember vívódásai a félelemmel, a halállal, a rendszer ember-
telenségével az egész kort ki tudják fejezni, előbb dadogva, de aztán tisztán és
kristályos egyszerűséggel, olyan egyetemes szinten, amelyhez alig találunk fog-
hatót ez időszak költészetében.

Nagy helyzetejelentései mind ennek a kölfajezői. A „vadgalambhangú versek“,
időrendbe szedve őket, lépésről-lépésre viszik mind nagyobb emberi magasla-
tokra és mind sűrűbb magányba. Ime a példa:

*S úgy élek mostan is, mint a bika, de mint
bika, aki megtorpan a tüskős rét közepén
és fölszágol a levegőbe. Érti, hogy hegyi erdőknél
az őzbak megáll; fűvel és elpattan a széllel,
mely a farkascsoorda szagát hozza sziszegve, —
fölszágol s nem menekül, mint menekülnék
az őzek: gondolatja, ha megjön az óra, küzd
és elesik s csontjait széthordja a tájon a horda
és lassan, szomorúan bóg a kövér levegőben.*

*Igy küzdök én is és így esem el majd,
s csakulául késő koroknak, csontjaim őri a táj.*

(Mint a bika)

*Oly félelem nélküli így az életünk és egyszerű,
mint a papír vagy a tej itt az asztalunkon
és kegyetlen is,
mint me'lettünk a lassútekintetű kés.*

(Es kegyetlen)

*... ó, más se könnyű! még csak
a megholtak szemehéja, mely fönnakod és elsárgul
idővel a kékje!*

*Igy jó, a sorsunk így lesz nehezebb. Es nehezebb már is,
mint a só, vagy a bánat.*

(Montenegrói elégia)

köröttek körbe-körbe lengett a halál

*és ime újra leng! s lepotyognak a kert
fészkei rémülten a fák tetejéről
s minden összetörik!*

(Vihar előtt)

*És mindennap újszülött borzalommal élek
s oly nyugodtan. Szeretöm karolásához is
gond íze járul s egyre vadabb bennem
a szomorúság.*

(Tört elégia)

Ezek a versek és az ilyen versek intonálják a költőnek ezt a megsűrűsödött időszakát 1933-ban. Az idill költője először ennek a bomlását látja meg (lepotyognak a kert fészkei rémülten a fák tetejéről „fiókjaim lukán lidereként imbolyog a házkutatás riadalma»). Még csak a költő látja a dúlást, de érzi az országos készülődést is. Életét így határozza meg:

*Surranna kell most élned itt, sötét
vadmacskaként, ki néma hittel ugrik
és karmol is szörnyen, tíz fészes körömmel;
ki hogyha alszik, félíg alszik és
szembehasal a vésszel akkor is
s villanva eltűnik, ha fáj a küzdelem.*

(Kortárs útlevelére)

Ezek a motívumok kegyetlen biztonsággal foglalják el a költő világát. S mire feleszmél rá, már a halál sodra viszi. Hol van már az a fiatalság, amely a szürrealizmus iskolájában metaforák játzsóságával élte az életet! Mintha más költő más tájon járna. Csak az acélpengésű, kemény, salakmentes versek és érzések idézik még a régi költőt.

*Még álmaidban néha fölötlik a táj,
verseid hona, hol szabadság illan át
a réteken és reggel, ha ébredsz, hozod
megaddal illatát.*

*A világ új háborúba fordul, éhes
fehér falja föl egén az enyhe kéket,
s ahogy borul, úgy félve átkarol s zokog
fiatal feleséged.*

(Háborús napló)

Kikerülhetetlenül ötlik fel a költőben a kérdés:

*Miről beszélhetek? tél jön s háború jön;
törten heverek majd, senki sem lát;
férges föld fekszik szájamban és szememben
s testem gyökerek verik át.*

(Fáradt délután)

a sóhaj pedig eltűnt éveket sirtat: „*olyan símogató a világ néha mégis*“. S minden gondolatának összefoglalója, verseinek magva, érzéseinek gyökere a tűnő béke, ami magával viszi a költő életét is. Hány versében csendül fel ebben az időben a motívum: »*a röpke béke eltűnt*«, »*elfut a béke s kigyúl a világ!*«

Igy rakódnak rá az élet terhei a költő »gyöngye lelkére«, mit el kell viselni és el kell mondani, mert másokat is fojtogat a halál és a félelem. S mind több és több a nagy vers, a halhatatlan ének, amelyet szembe szegez a pusztulással. A lélekre egyre inkább ránehezedő súlyt a költő tisztán hordozza. S van e szebb, költőibb tiltakozás, mint éppen ez a tiszta homlok, felemelt fej, amellyel szembe

néz sorsával? „A pendülő, kemény szabadság tágas és széles tetőire“ huszennyolc éves korában már feljutott a költő. Eppen ezzel a magatartásával.

Most még összegezi az életet, elmereng egy-egy emléken, párisin, szerelmes mosolyon, tűnő idillek foszlányain. Ezek a versek súlyosbítják amazok komorságát. Még ki-kitör magányából és halálos jelei közül a fényre egy-egy komor vers végén, de mind szomorúbban kell magába húzódnia. Mert a harmincas évek legvégére már a tajtékozó ég sötét felhőiből villámok patakszanak a földre és a vihar tén a kőműven vágott legnagyobbat: „... bokáig csúszós vérben áll már s minden énekében utolsót énekel.“

Ime visszapillantás és helyzetképe:

T e g n a p hűs eső szitált s a térdelő
bokorból biborban bútt elő
és lassan vonult a réten át
két fölpattant ajkú szerető;

é s m a bösz ágyúk tapadó kerekekkel,
gőzölgő katonák jöttek reggel,
homlokukat rohamsisak ótta,
erős illatok szálltak utánuk,
férfisorsunk nehéz lobogója.

(Tegnap és ma)

A HALÁLRA ITÉLT

Haláláig József Attila fejezte ki legteljesebben a magyar társadalom minden kérdését. Akkor úgy látszott, hogy a magyar költészetben nem lesz utóda, aki a harmincas évek végével szinte gyökeresen megváltozott helyzetben tovább tudná mondani azt és úgy, amit és ahogy József Attila énekelni voltna. S csodálatos gyorsasággal ért be Radnóti erre a feladatra. Megkísérelték már megrajzolni azt az utat, ami felhozta a szenvedések és a halál »meredek« útján ebbe a költői magas életbe. Sorra pattognak le róla a költői modcrosságok, a tanulmányok sallangjai, tisztulnak érzései, keményednek szavai, s mind nagyobb versek születnek hatásuk alatt. Olyan költő: ív ez, amelynek nem lehet lefelé hajló ága. Ezen csak fölfelé lehetett menni.

Jeleztük már, hogy a költő Radnóti a megtermékenyítő nagy hatásra várt, ölelésre, amely majd megindítja benne az érzést. Tudta, hogy ez az ölelés halálos lesz. A költő a történelem viharába került és ez a vihar éppen a költőket tizedelte meg. Még sikerült megénekelnie Garcia Lorca halálát az Első eklogában, de csakhamar rá is sor került. A halálraítélt költő üzenetei már post-humus kötetéből csengenek felénk. A Tajtékos ég a magyar költészet egyik leg-tökéletesebb és legmegrázóbb könyve. Egymaga biztosítja költője halhatatlanságát. Különös éghajlat alatt nőttek ezek az utolsó versek, melyeket a költő úgy írt, hogy mindegyiket utolsóinak írta. Említettük már, hogy Radnóti költészetében a halál nem költői játék, nem keresett alkalom a versírásra és nem mesterkélttség, póz. Az ő egyéni sorsa eltörpül a milliók halálveszélye mellett, de mert egyike volt azoknak, a személyes érzés át tudott ütni az én korlátain a messzebb távlatokba. Ami megdöbbeníti az olvasót az az, hogy a költő szavai meg is valósultak, mintegy jótállva a versek érzéseinek hitelességéről. Sok költő énekelte e korban a halált intellektuális játékként. Radnótinál az intellektualizmus, akárcsak József Attilánál, csak fokozta a helyzet pontos, értelemmel felmérhetőségét. Pontosabban láthatott vele, és fényénél tisztábban mérlegelhetette maga, a népe és az emberiség létének és nem létének kérdéseit. Nem véletlenül cseng már fel ez a társadalmi kérdés a kötet első versében a maga megrázó egyszerűségében megmondva, hogy mi a tét, mely kockán forog:

Népek kiáltják sorsodat, szabadság!

(Hispania, Hispania)

A költő ezt a kérdést variálja most már, amikor a költészet nyelvén beszámol mind tragikusabb élményeiről. A szabadság konkrét kérdéssé vált számára és elvesztette minden szólamszerűségét. Csak lelkének belső rendjében élt immár, s itt melegegett és innen gyűjtötte az erőt sorsának és a halálnak elviseléséhez. És a táj is mennyire komor és a halál jegyeivel terhes!

Magasban éltem, szélben, a nap sütött,
most völgybe zárod tört fiad, ó hazám!
Árnyékba burkolsz s nem vigasztal
alkonyi tájakon égi játék,

(Nyugtalan órán)

»Egi játék«-ok helyett. Vér és véres látomások. Egy megvadult világ néz szembe a költővel és pusztulással fenyegeti.

Kiálthat-é a végtelen előtt,
ha véges utja véget ért;
a hontalan vagy láncon élő
kiálthat-é az életért?

Mikor harapni kezd a bárány
s a bűgó gerle véres húson él,
mikor kígyó fütyül az úton,
s víjogva fújni kezd a szél.

(Csütörtök)

Alig lehetne találóbb képeket találni a megváltozott helyzet ábrázolására és mindannak kifejezésére, ami körülveszi a költőt, és napról-napra mind mélyebben szánt bele érzékeny lelkébe. A derű énekesének született, a boldog béke dalosának, s így kénytelen élni kora és saját hajlamait megtagadva, legyőzve önmagát.

Eddigi költészete csak előkészület volt ennek az utolsó éneknek a megéneklésére. A kötet egységes egész. Gerince a nyolc ekloga, köréje csatlakoznak szerves kiegészítésképpen és kommentáru a többi versek. „Kibomló látomások“ ezek a versek. A költő a fasizmus karmaiban vergődik. Még élvezi egy kis ideig a relatív békét, de csakhamar munkaszolgálatos, majd Bórba kerül, s innen »erőltetett menetben« viszik a halál felé, melynek jöttét már egy évtizede hirdeti. Minden ebből a talajból nő ki költészetében.

Az emberi élet a puszta lét problémájává zsugorodott és a költő nagyon sok versében nem tesz mást, mint éppen ezt a puszta létet veszi tudomásul és körülötte a pusztító halált, az »érzékeny«-t, ahogyan egyik versében nevezi. S már nincs pompa és cicoma érzelemben és versben. Csak a valóság van, amely nem engedélyez semmiféle szépítést, költészetet. Itt az élet válik költészetté, amely szembe mert szállni és ellent tudott állni a kegyetlen valóságnak. Bomló értelem és bomló cserépdarab-valóságok világában a költő így próbált helyt állni. Kegyetlenül pontos és őszinte most már. Nem ő, hanem a tények beszélnek.

A valóság mint megrepedt cserép,
nem tart már formát és csak arra vár,
hogy szétdobhassa rossz szülánkjait.
Mi lesz most azzal, aki míg csak él,
amíg csak élhet, formában beszél
s arról, mi v a n, — itélni így tanít

S tanítna még. De minden szétesett.
Hát ül és néz. Mert semmit sem tehet.

(O, régi börtönök)

A másik motívumcsoport, amely az eklogák kiegészítése: a szerelemé. Fanni, a felesége, még az egyetlen biztos támaszpont ebben a nagy reménytelenségben, magánosságában. Megrázó szerelmes versek ezek. A szeretett nőnek éppen annyira szüksége van erre a biztatásra, áramló szeretetre, mint magának a költőnek, aki előbb otthon búcsúzkodva, azután a távolból emlékezve rá a teljes ember jogán hirdeti a rettenetben is az emberit. Minden ilyen verse utolsó ölelés a búcsú, a válás, a halál előtt.

*Mikor láthatlak újra, nem tudom már,
ki biztos voltál, súlyos mint a zsoldár,
s szép mint a fény és oly szép mint az árnyék,
s kihez vakon, némán is eltalálnék,
most bujdoskolsz a tájban és szememre
belülről lebbensz, így vetít az árny;
valóság voltál, álom lettél újra,
kamaszkorom kútjába visszahullva.*

(Levél a hitveshez)

A nyolc eklogában a fenti motívumok nagyon eredeti módon és fölöttébb érdekes eredménnyel egyesülnek. Már az is külön kérdés ezekben a versekben, hogy miért fordul Radnóti ehhez a klasszikus formához éppen akkor, amikor maga sem gondol költői játéokra vagy ujjgyakorlatokra, hanem léte alapvető kérdéseivel van elfoglalva. Gyökerét ennek, s a mind több és több klasszikus mértékben írt versnek, a már idézett versrészletben kell keresnünk, amelyben a valóságról, mint repedt cserépről beszél. A bomlás ellen a zárt tökéletességbe öltözik. A versek legbensejéből bontakozik ki ez a verselés, és az időmértékek dobbanásával, a klasszikus mérték fegyelmével tiltakozik a valóság ziláltsága ellen. A vergiliuszi hagyomány így telik meg a legtragikusabb mondanivalóval, amit a XX. századbeli költő elmondhatott a szenvedésről, intellektualizmusának teljes fegyverzetében.

Bár a nyolc ekloga nem egy időben keletkezett, egységes bennük a költő akaratára, mely átfogja valamennyit. A költői szándék a legfontosabb mondanivalók hordozását bízta erre a klasszikus szilárdságra. Száll a tavasz című előhangjában az eklogákhoz már alapvető léproblémáját veti fel, amely most, a konkrét halál pillanataiban is a legégetőbb:

*Száll a tavasz kibomlott hajjal, de a régi szabadság
angyala nem száll már vele, alszik a mélyben, a sárga
sárba fagyottan...*

Az eklogákban, a többi vers tiszta, objektív látásmódjától eltérve a legszubjektívebb módon, az előbeszéd, a párbeszéd természetességével nyilatkozik. Az elsőben Garcia Lorca (Észre se vették. S jó, ha a szél a parázst kotorászva tört sorokat lel a máglya helyén: és megjegyzi magának. Ennyi marad meg majd a kíváncsi utódnak a műből.) és József Attila (Nem menekült. Meghalt. Igaz is, hová futhat a költő? Nem menekült el a drága Attila se, csak nemet intett folyton e rendre, de mondd, ki siratja, hogy így belepusztult?) halálát kommentálja majd velük kapcsolatban a költő világhelyzetét vizsgálja a fasizmus korában:

PÁSZTOR

Hát te hogy élsz? visszhang jöhet-e szavaidra e korban?

KÖLTŐ

*Agyüdörej közt! Úszkösödő romok, árva faluk közt?
Irok azért, s úgy élek e kerge világ közepén, mint
ott a tölgy él...*

s előbb:

*Még szomorú se vagyok, megszoktam e szörnyű világot
annyira, hogy már néha nem is fáj — undorodom csak.*

Ebben az eklogában még az idill visszfénye dereng. Itt még a pásztori Múza emléke kísért. A pásztor a beszélő társa, de a problémák csakhamar elragadják tőle ezt is.

A második eklogában már a reptülővel beszélget, aki Európát a föld alá zárja. Benne a háború képe jelenik meg (mikor a robbanó és beomló házsorok között a véreres hold fénye támo­lyog és feltürem­lenek mind, rémülten a terek, a lélegzet is megáll, az ég is éme­lyeg...). A harmadikban még egyszer a boldogság, a szerelem («csillog a teste felém») kísért. Régi hangját próbálgatja — talán, hogy el ne feledje. Mégegyszer csordult­g meg­telik a vers szépséggel. A negyedik ekloga a legszebbek egyike. Itt fogalmazza meg talán legtisztábban a költői munka feladatát az embertelenség e korszakában: „*az égre írj, ha minden összetört*”. Azután barátját, az Ukrajnában eltűnt munkaszolgálatost, Bálint Györgyöt, siratja el. A hetedik hatalmas lírai monológ, amelyben egyesül, teljes polifóniában szólal meg Radnóti élményvilága: a kényszerű halál, a tábor-élet és a szerelem, a nyolcadik pedig a költő elhivatottságának mégegyszeri rögzítése, közvetlenül a halál előtt már. Az eklogák, amelyek keletkezésük első szakaszában a költői hajlam tükröi voltak, az utolsó­kban a sorsparancs legszebb költői kifejezéseivé válnak.

Innen már az erőltetett menet és a Razglednicák négy súlyos lépte az utolsó állomás. Itt már megszűnik a költészet. A költő ajkán a nyers valóság szólal meg a kétszerkettő józanságával és értelmi fényével. Vele fejeződik be az anynyiszor meglátott és megénekelt költői pálya. Az ív a végtelenbe fut, az időtlen­ségbe. Utolsó verseiben még felpanaszolta az idill elveszett Edenét, fényeket villantott meg, de nyomukban a sötétség még sűrűbb és tragikusabb a kötő körül. A költőt életre ítálték (Kérdeztél volna csak magzat koromban... O, tudtam, tudtam én! Üvöltöttem, nem kell a világ! goromba!... Születtem. Tiltakoztam. S mégis itt vagyok. Felnőttem. S kérdezd: miért? hát nem tudom. Szabad szerettem volna lenni: mindig s örök kísérték végig az úton. — Negyedik ekloga), »tisz­tán élt«, s a mostoha kor megölte gyermekét.

UTÓSZÓ HELYETT

Mi a Radnóti versek titka? Mi ennek a költészetnek rejtélye, amely tizen­négy év alatt magába tudta olvasztani a fasizmus pokklában szenvedő emberiség jajait? Magyar ismertetői költői realizmusról beszélnek vele kapcsolatban. Mi inkább a realitás szót alkalmazzunk. Ugyanis éppen azokban a ver­sekben érte el a legmagasabb költészet színvonalát, amelyben a legkevesebb a »költészet«, amelyekből az élet a maga természetes módján a legegyszerűbb úton jut el az olvasóhoz. A szürrealizmus valamikor a költészet tagadásával kezdte. Radnóti kétségtelenül tanítványa ennek a mozgalomnak. Mire érett fej­jel szétnézhetett a világban, a magyar társadalmi élet megtagadta a költők vilá­gát. Radnóti ebből a tagadásból nőtt ki. Akkor válik nagy költővé, amikor nem költ, amikor a világ üzenetei drámanak sorai­ban és ütemében. Amikor élete tényeit közli. Ilyenkor a versekből kicseng a költő szomorkás, lemondó, de min­dig tiszta és józan hangja. Egyszerűsége döb­bent meg és tárgyilagossága. A vers a harc eszköze: a tudatosítás. Nincs kinek panaszkodnia, de van kit meggyőzni a kor borzalmáról. Magános versek ezek és ki ne érezné, olvasásuk közben, hogy a versek különös zengését éppen ez a magánosság adja meg a vers esz­közein, hasonlatain, képein túl. Ezekben a költő ellentétekkel dolgozik. Szinte tükrözi az egyéni hajlam és a kor parancsa között szétfeszített költői keservet.

Radnóti nem rejtélyes költő. O tiszta költő. Es egyedülálló. Olyan korban élt, amely a költészet alapjait támadta meg, ő pedig olyan költő volt, aki éppen a költészetet szegezte a kor ellen. Költő módjára védekezett: emberséggel, fe­gyelemmel, a ráció tisztaságával és a klasszikus formák fegyelmezett­ségével. Nem szabványos költő. Eppen ezért költői műhelye, versformálási módja külön tanulmányt igényel.